

A berlini fal jelenideje

Folyamatszerűség mint az egykori fal mindenkori sajátossága¹

Farkas Anna Barbara

Témavezető: Szabó Levente DLA

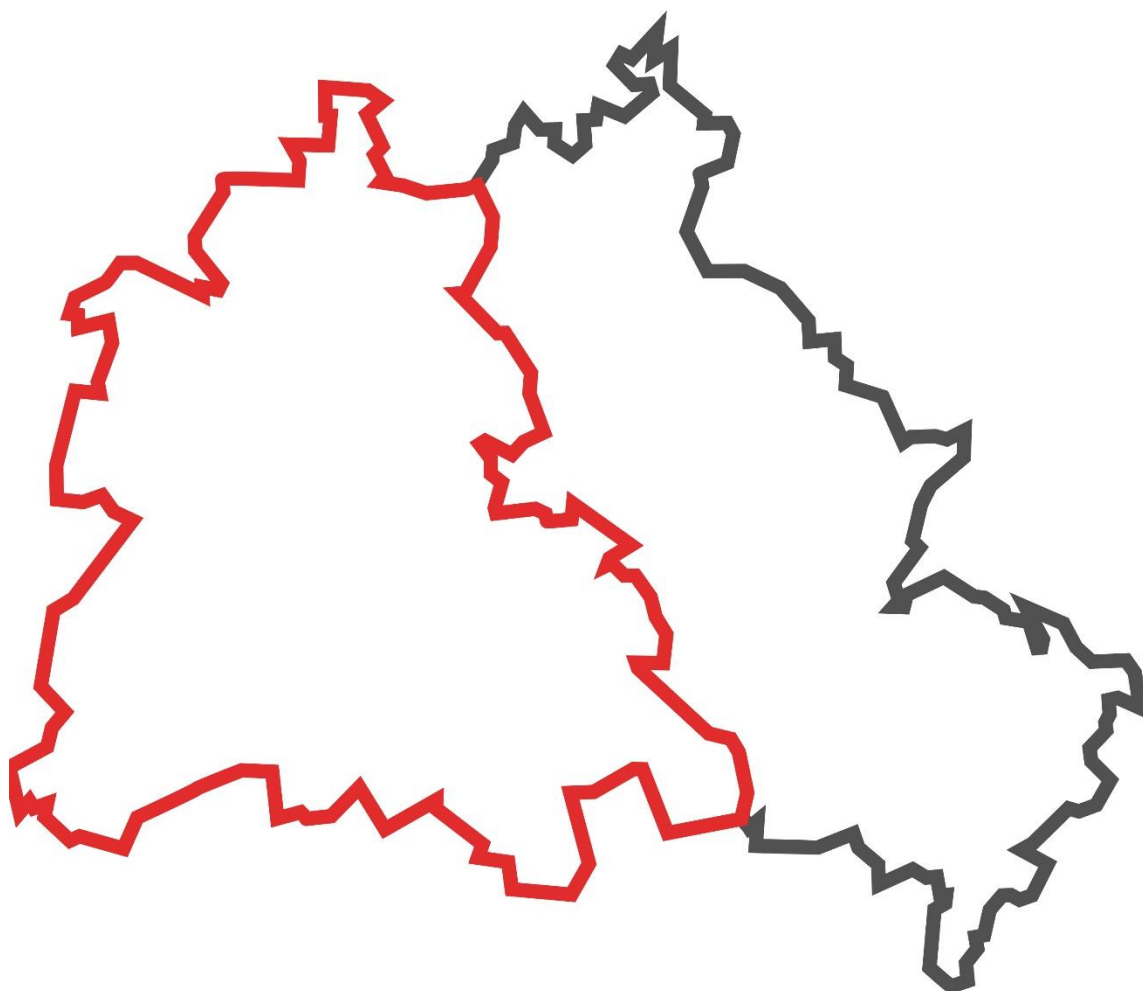
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

Középülettervezési Tanszék

¹ A kutatás a KÖZTI Zrt. és a Vikár és Lukács Kft., a Középülettervezési Tanszék Támogatói körének tagjai támogatásával valósult meg.

Tartalom

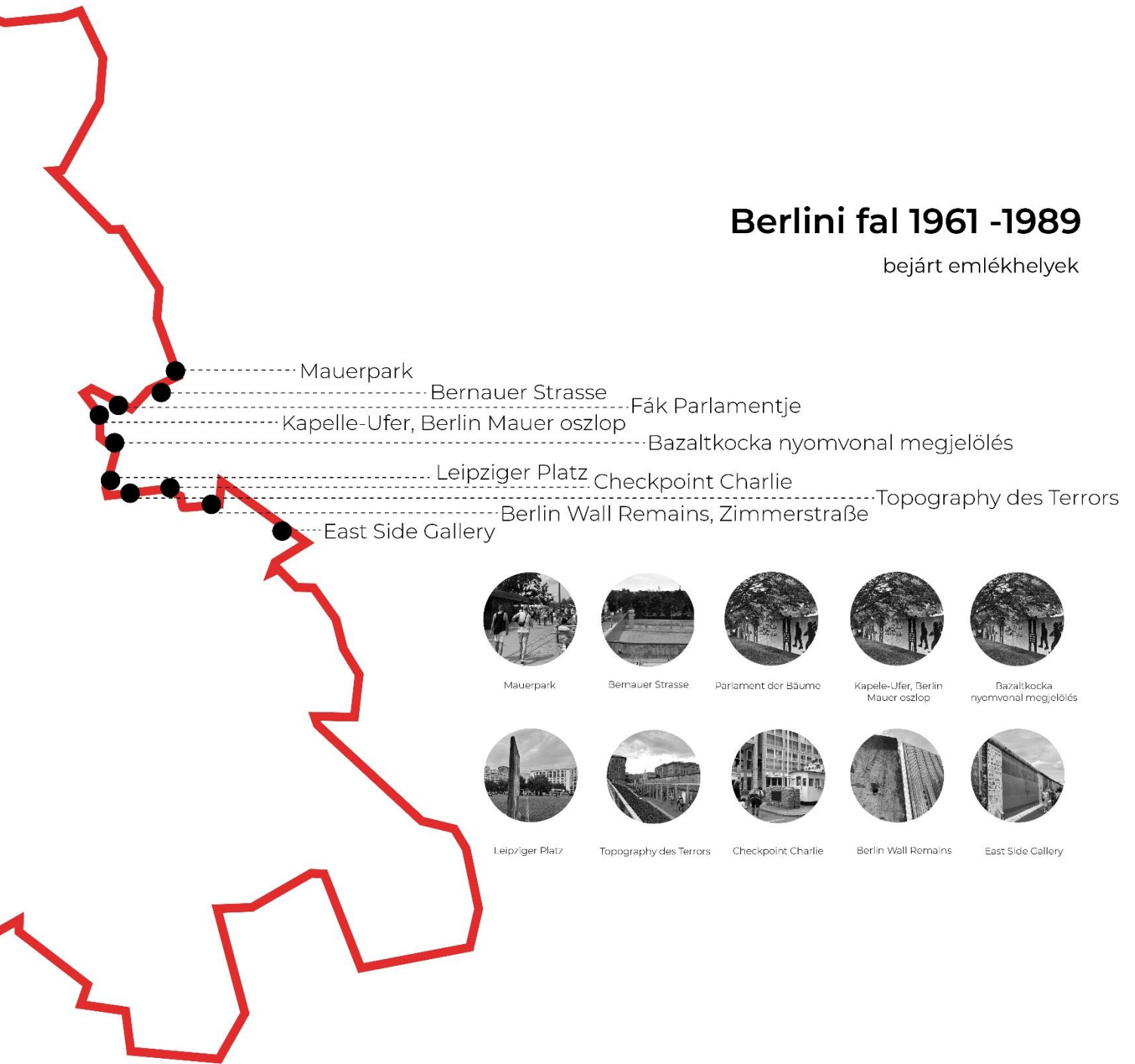
I. Bevezető.....	4
II. A fal mint művészeti projekt folyamatszerűsége	8
III. A fal mint történeti emlékhely folyamatszerűsége	14
IV. A fal mint a léptékváltozások folyamatszerűsége	21
V. A fallal kapcsolatos városi interakciók folyamatszerűsége	26
VI. Összegzés	31
VII. Források	34

1. ábra: Berlin térképe, pirossal a fal egykori nyomvonala

Berlini fal 1961 -1989

bejárt emlékhelyek

2. ábra: Bejárt emlékhelyek

I. Bevezető

„de minél kevésbé áll fenn, minél inkább eltűnnek nyomai, bizonyos értelemben annál inkább létezni fog. Sőt: annál élesebben veti fel a létezés vagy nemlétezés kérdését.”²

Márton László

3. ábra: Nézőpont

² Márton László: *Berlini évszakok. Ősz. A Fal. Jelenkor*, 1998 / 12.

A berlini fal építése, fennállása és „leomlása” is mindenki számára ismert, történelemkönyvek lapjain is dokumentált jelenségek. A falból, mely 1961-től 1989-ig 155 kilométer hosszúságban szelt ketté egy világvárost, mára csupán 2 kilométernyi, nem összefüggő szakasz maradt meg fizikai valójában. A maradványok sokszor, mint fossziliák bukkannak fel szerte a városban, olykor bármiféle kontextus nélkül, olykor nagyon is tervezett emlékezetpolitikai dramaturgia részeként. A fal története akár befejezettnek is tűnhet, azonban nyári

4. ábra: Határ

tanulmányutam során megvizsgálva a mai Berlint, és a fal egykori nyomvonalát, annak hol erősebben, hol halványabban észlelhető, különféle műfajú lenyomatait, ezzel a kijelentéssel ellentmondó következtetésekre jutottam. Úgy tűnik számomra, hogy a fal nagyon is élő, mind fizikai valójában, mind a városi tér használati módozataiban folyamatszerű jelenségek tárháza. Mindennek különböző rétegeire bukkantam, melyek egymással hol párhuzamos, hol egymással kölcsönhatásban álló jelenségek. A fizikai valóság, az urbanisztika aspektusok, a művészeti projektek, az emlékezetpolitikai változások, a városi és társas interakciók folyamatszerűségének elegye a különböző emlékhelyeken a legkülönbözőbb módokon jelenik meg, a különböző rétegek sokszor egymásra rakódva, sokszor egymás mellett, sokszor pedig egymást felülírva alakítják a berlini fal jelenét. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a berlini fal paradox módon alapvető jellegzetességét, annak folyamatszerű, folyton változó karakterét.

Jelen dolgozat keretein túlmutatna a berlini fal megépítésének történelmi hátterét, fennállásának keserű éveit, s az euforikus „leomlás” pillanatait alaposan összegezni, ennek ellenére szeretném körül járni a fal fennállásának legfontosabb mozzanatait, melyek segíthetnek megérteni az azt övező változások folyamatszerűségének mindenkori sajátosságát, evolúcióját is. Egy 155 kilométer hosszú falat nem lehetett egy éjszaka alatt felépíteni. 1961. augusztus 13-án éjjel, az amerikai-szovjet szektorhatáron elhelyezett szögesdrót az évek alatt térben és időben is folyamatosan változva fejlődött azzá a fallá, amit mindannyian ismerünk. A műtárgynak 4 generációját különböztetjük meg: a kezdeti szögesdrótot, az azt viszonylag korán, még abban az augusztusban felváltó, ún. második generációs falat, mely réteges szerkezettel rendelkezett:

a könnyűbeton blokkokra 4-6 sor téglát került, azok tetején pedig vasbeton gerenda ült, Y-vasakkal és szögesdróttal.³ Azonban ez a fal sem bizonyult elég ellenállónak, tehergépjárművel nekijáratva többen sikeres szökési kísérleteket hajtottak végre, emiatt kidolgozták a harmadik generációs fal koncepcióját. Az egyszerű fal ekkorra már egy többrétegű rendszerré alakult, az 50-70 méter széles senkiföldje pedig a kettős falrendszer közé ékelődött. Az előregyártott elemek továbbfejlesztése az L-alakú, önmagukban is megálló betonelemekben

5. ábra: Halálsáv 1989 előtt

csúcsosodott ki, melyek már alapozást sem igényeltek, így gyorsan fel lehetett azokat építeni. A falat tehát az évek alatt a határsávban álló házak homlokzatából és a kilométereken át húzódó szögesdrótból egy komplex haditechnikai struktúrává fejlesztették, mely térben és időben is folyamatosan változott.

A folyamatszerűség nem csupán fizikai síkon volt és van jelen a fal életében, de urbanisztikai, emlékezetpolitikai, városhasználati vagy éppen a művészeti projektek vonatkozásában is fellelhető, észlelhető. A falhoz annak komplexitása miatt többféle jelentést tartalom társul: van, akinek egyszerű falrendszer, mérnöki-építészeti mű, politikai üzenet, vagy a határ, a megosztottság jelképe, de van, akinek a keletnémet kétségbeesést szimbolizálja, családi vagy egyéb érintettség okán traumatikus, vagy éppen a fal leomlásának euforikus, katartikus helyszíne. Van, akinek emlékhely, közpark, míg valakinek a falat művészeti alkotásként értelmező projektek aspektusaként kerül előtérbe. A turistáknak lehet látványosság, a helyieknek tetthely, az áldozatok, az elszakított barátok, családok emléke. Ezek a hozzátársított fogalmak mind az egyéni, mind a kollektív emlékezetben folyamatosan alakulnak, változnak, módosulnak.

³ Gyürki-Kiss Pál: A berlini Fal. mint az emlékezet helye. Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Doktori Iskola 2008

A fentebb felsorolt egyéni és közösségi viszonyok, a falról szóló történetek bizonyítják, hogy annak élete nem ért véget 1989-ben, mindaddig tovább él, míg így vagy úgy fellelhető lesz Berlinben vagy kollektív emlékezetünkben, kinek-kinek a mentális térképén. Számomra a fal mindezek összesége, egy folyamatosan változó önálló entitás, mélyen építészeti-városi⁴ jelenség, ami mindig is élő, s ekképp időben változó volt, s az is marad, mélyen beágyazódva az emberek gondolataiba, ahogy magába a városszövetbe

6. ábra: Turisták a Bernauer Strassén

is. Dolgozatomban ennek az időbeli sajátosságoknak a jelentés rétegéit szeretném feltárni, jelentős mértékben támaszkodva a 2023 nyári tanulmányutam benyomásaira.

⁴ Gyürki-Kiss 23. o.

II. A fal, mint művészeti projekt folyamatszerűsége

„Amíg fennállt, műalkotás volt, bármilyen FAL, szörnyű is ezt kimondani. Műalkotás volt, mint működő egész, és műalkotássá, a világ legnagyobb összefüggő spontán festményévé tették a nyugat-berlini graffiti-festők. Műalkotás volt a szónak abban az igen tág értelmében is, hogy lerombolt más alkotásokat, s ezáltal a rombolás művét hozta létre. S ez a mű nem annyira mulandó, mint hihetnénk.” Márton László: Berlinei évszakok - Ősz. A Fal.⁵

7. ábra: A műalkotás hétköznapiasága

⁵ Márton 1238. o.

Nyugaton a berlini fal fennállásakor is teret adott a különböző művészeti megnyilvánulásoknak, így street-art képzőművészek graffitik formájában értelmezték és használták a nyugatra néző hatalmas betonfelületeket. Az egykori NSZK⁶ területén a fal befogadását, a vele való együttélést segítette a fizikai kontaktus lehetősége, a nyugat berliniek közel mehettek az erődítményrendszerhez, megérinthezték, sőt korlátozások nélkül festhettek⁷ is rá. Magyar kötődésű példa a jelenségre Tót Endre akciója⁸, aki 1978-ban Nyugat-Berlinben tett

8. ábra: Tót Endre kívánsága

látogatásakor rajzolt és írt a falra; a kívánsága, miszerint egyszer szeretne festeni a fal keleti felére, akkor elképzelhetetlen vágyalomnak tűnt. A keleti oldalon 50-70 méter szélességben átlagos állampolgár meg sem közelíthette a falat, amennyiben mégis, sokszor katonai beavatkozásra került sor. Az NDK⁹ oldalán a falat központi utasításra fehérre festették, így a menekülő emberek sziluettje még a sötétben is jól kivehető volt az örök számára. Napjainkra kevés, egykor a keleti oldalra néző fal maradt fenn, ennek ellenére a változás itt a legszembetűnőbb, hiszen ma tömegeket vonz, szabadon átjárható a hajdan meg sem közelíthető fal hült helye. Az idesorolandó emlékhelyek legfőbb sajátossága, hogy képzőművészeti indíttatásuk, artisztikus jellegük hangsúlyosabb, mint történeti emlékhelyszerűségük. A művészet a legkülönfélékép módon járhatja át az emlékhelyeket; a tanulmányút során találkoztam képzőművészeti installációval, mely az egykori fal darabjait felhasználva hoz létre új művészeti alkotást, a leggyakrabban mégis a különböző falfestményekkel borított falmaradványokkal kerültem szembe, melyek leginkább vizuális megjelenésük miatt vonzzák

⁶ Nyugat-Németországnak, a köznyelvben gyakran röviden NSZK-nak nevezték Németország nyugati felét, azaz; Németországi Szövetségi Köztársaság.⁷ Berlin Wall Art képes összefoglaló 1989 májusi állapotot dokumentálva <https://www.berlinwallart.com/gallery/event/photo-collections/kreuzberg-iv> (Utolsó elérés: 2023.10.10.)

⁷ Berlin Wall Art képes összefoglaló 1989 májusi állapotot dokumentálva <https://www.berlinwallart.com/gallery/event/photo-collections/kreuzberg-iv> (Utolsó elérés: 2023.10.10.)

⁸ Eva Scharrer: Endre Tót. *Berliner – Künstlerprogramm des DAAD* <https://www.berliner-kuenstlerprogramm.de/> (Utolsó elérés: 2023.10.01.)

⁹ A Német Demokratikus Köztársaság, köznyelvben gyakran NDK-nak rövidített, Németország szovjet megszállás alatt lévő keleti terület

a látogatókat. A középpontban nem a történelem feldolgozása, annak megértése, hanem az azzal kapcsolatos művészeti kifejezésformák állnak.

Az East Side Gallery¹⁰, mint ahogy a neve is mutatja, egykor a keleti blokk felé nézett, ma az egyik leglátogatottabb turisztalátványosság Berlinben. 1316 méterével a leghosszabban fennmaradt összefüggő falszakasz, és habár nagyléptékű, a mai városszövetet vizsgálva, azt nem annyira befolyásolva húzódik végig a Spree folyó partján. A szabadtéri művészeti galériát 1990 szeptemberében nyitották meg, a művészet országokon átívelő ereje jelképeként 21 ország 118 művésze vett részt a falfestésben.

9. ábra: Turisták a Csók című kép előtt

A festmények témái az akkor végbemenő politikai és egyéb változásokra reagáltak, egy szebb és reménytelibb jövő képében, így lett az East Side Gallery a szabadság és a művészet szimbóluma. Ikonikus hely, mely világszerte ismert a mai napig, sőt mitöbb, a legtöbbet megörökített megmaradt falszakasszá vált, különösképp a Csók című alkotás. A szabadtéri galéria 1991-ben műemléki védelem alá került, ennek ellenére időjárásnak kitett pozíciója révén nem kímélte az erózió, továbbá a vandalizmusnak is áldozatul esett néhány kép. Az évek alatt számos törekvés volt állagmegóvásra, rehabilitációra, azonban a teljes helyreállításra csak 2009-ben került sor, 2018 óta pedig a Berliini Fal Alapítvány felel a terület és a fal karbantartásáért. A folyó és a fal közé ékelődött zöld sáv többnyire kihasználatlan, ezen az oldalon csak elvétve találunk falfestményeket, így azok jóval kevésbé különlegesek, mint a város felőli oldalon találhatóak. Ottjártamkor érdekes volt látni, hogy ugyanaz a megmaradt falszakasz mennyire más arcát mutatja a két oldalán, és mennyire máshogy viszonyulnak az emberek is ugyanahhoz a falhoz. Az East Side Gallery folyamatosan változó karakterét¹¹ mi sem mutatja jobban, hogy míg annak idején a falat csak távolról szemlélhették a kelet-berlini lakosok, ma bárki hozzáérhet és meglátogathatja az emlékhelyet, mindemellett a valamikori katonai célokból fehérre mázolt fal ma a legkülönfélébb színekben pompázva hirdeti a szabadság és a művészet eszméinek

¹⁰ Mimi Caroline Thomas: The Ever-Changing Role of the East Side Gallery - The Relationship Between Memorialization and Urban Redevelopment Between Memorialization. University of Tennessee, 2018

¹¹ Mimi Caroline Thomas, 17. o.

összefonódását. A folyamatosan átváltozott felülettel lassacskán alakult át a műtárgy jelentése is.

A Mauerpark¹² az egykori halálsáv helyén kialakított közpark és városi zöldterület, mely 1994. november 9-én nyílt meg a látogatók számára, Gustav Lange tervezésével. A park ma a pezsgő városi élet tere, hétvégente bolhapiaccal és rengeteg szabadidős tevékenység lehetőségével vonzza ide mind a helyieket, mind a turistákat. A Mauerpark érdekessége, hogy az itt húzódó egykori fal nyomvonala ma is hosszasan fellelhető, két sor bazaltkocka formájában. Az East Side Gallery mellett, a Mauerparkban található az egyik leghosszabban fennmaradt falszakasz, mely 800 méterével ma is graffiti és street-art művészek kedvelt festővászna. Az itt található darab, már a 89-es leomlás előtt is aktívan festett falszakasz volt, melyben nagy szerepet játszott nyugati pozíciója. A helyszín állandóan változásban van, s az ebből fakadó folyamatszerűség a mindenkori képzőművészeti kinyilatkoztatásban rejlik, festették 89 előtt, festették 89 után, sőt mi több, ma is folyamatosan változnak a rajta található festmények.

10. ábra: Folyton változó fal a Mauerparknál

A Fák parlamentje című emlékhely a Spree folyó északi partján a meglévő városi tömbön belül helyezkedik el. A nyári időszakban inkább tűnik elburjánzott parknak, emlékhely mivoltára leginkább csak a 16 nyelven kihelyezett információs táblák utalnak. A terület csupán vasárnaponként nyit ki pár órára, de ha időzünk a kerítés mentén, észrevehetjük az installáció nem mindennapi elemeit. A meghagyott falszakaszokat, falfestmények borítják, de a parkba találhatóak még szobrok, emlékkövek, sírokra emlékeztető kőtáblák, virágágyások, különböző performatív művészeti tevékenységekre utaló elemek, melyek mind részei az installációnak. Az alkotás a háború és az erőszak elleni emlékmű, mely nem kizárólag a berlini falnál elhunytakról emlékezik meg, hanem a II. világháborúban 1945-ben az SS egység által lelőtt szovjet katonákról is¹³.

A tervezett műalkotás koncepciójának központi eleme a folyamatszerűség. Ben Wagin természeti- és művészeti aktivista 1990-ben az újraegyesített Németország 16 miniszterével 16 fát ültetett a területre, amelyek, ha megfelelően ápolják, gyökereikkel lebontják majd a

11. ábra: A Fák Parlamentje emlékhely

¹² Frank Slegers: Balancing the edge of a park between urban vibrancy and commemoration, University of Massachusetts Amherst, 2020

¹³ <https://www.stiftung-berliner-mauer.de/en/parliament-of-trees> (Utolsó elérés: 2023.10.10.)

helyszínen található berlini fal maradványait. A művészt mindig is érdekelte a természet és civilizáció együttélése, 1979-ben a remény szimbólumaként ginkgo fákat ültetett oda, ahol a fal kettévágott és elzárt utcákat. A Fák parlamentjében is előszeretettel választotta a ginkgo fákat a hozzájuk társított reményteli üzenet miatt¹⁴. A fákat és a faldarabokat leszámítva, az emlékhely többszöri áttervezésen esett át az évek alatt, mellyel úgy érzem a mulandóságot és a folyamatos változást helyezi előtérbe a művész.

A fal leomlásának 25. évfordulójára jött létre a Fény határa¹⁵ című installáció, amelyet a Whitevoid interakciótervezők és a Bauderfilm filmstúdió közösen készítettek. 2014. november 7. és 9. között újra megelevenedett a fal nyomvonala, 15 kilométer hosszan, melyet 8000, este világító léggömb segítségével jelöltek meg. A háromnapos ünneppsorozat végén a civilek felengedték a léggömböket, mellyel a város új, szimbolikus megosztottsága megszűnt, ledőltek az évfordulóra megidézett határok, pont mint 1989-ben. Ebben a pár napban megtapasztalhatták az idelátogatók, milyen dimenziókat öltött a fal, s hol és hogyan szelte át a várost. A műalkotás és a fesztivál nagy médianyilvánossága és sikeressége ellenére, ehhez hasonló nagyléptékű nyomvonal-rekonstrukcióra azóta sem volt példa. Az installáció folyamatszerűsége a három napig tartó építés emlékezésaktusában rejlik; a „fal” felépítése, azaz a léggömbök kihelyezése, azok statikus erődemonstrációja, a nappali és éjszakai kép váltakozása, majd a jelképes lebontás – a léggömbök felengedése. Rituálé szerűen élhették át a berliniek 3 nap leforgása alatt a fal

¹⁴ A ginkgo fa ellenállóságának köszönhetően a remény és a változatlan szimbólumává vált a művészetben.

¹⁵ Dan Howarth: Berlin celebrates "fall of the wall" anniversary with 8,000 glowing balloons. *Dezeen*, 2014 <https://www.dezeen.com/2014/10/27/berlin-wall-fall-25th-anniversary-lichtgrenze-illuminated-balloons-installation/> (Utolsó elérés: 2023.10.01.)

közel 30 éves fennállásának legmeghatározóbb mozzanatait, de immár nem annak traumatikus, hanem elsősorban a felemelő aspektusaira, azaz a lebontás momentumaira emlékezve.

Az előbbieken említett művészeti indíttatású emlékhelyek mind különbözőek, azonban a folyamatszerűség mindegyik fundamentális része. Az emlékhelyek időben változó jelenségek különböző rétegeit tárják elénk, mint például az urbanisztikai és fizikális változásokat, melyek nem csak a falat, hanem az azt körülvevő területet is alapjaiban

12. ábra: A Fény Határa installáció

változtatták meg, beemelve az East Side Galleryt a társadalom mentális- és turisztikai térképére is. A folyamatszerűség tetten érhető a több évtizede tartó képzőművészeti alkotások permanens váltakozásában is: a Mauerparkban található falszakasz közel 35 éves leomlása óta, és azelőtt, a fal fennállása alatt is folyamatosan változó arcát mutatta. A Fák parlamentje című projektben a folyamatosság, alapvető koncepcionális elemként jelenik meg, az 1991-ben elindított folyamat a mai napig tart, az akkor ültetett fák gyökérzete ma is láthatatlanul növekszik, hogy idővel képes legyen a művész egykori szándékát, a fal kidöntését megvalósítani. Végezetül a Fény határa című műalkotás, ha bár csak szimbolikusan is, de megépítette a konkrét folyamatot, a fal felépítése fennállása és leomlása a léggömbök által megépített rituálé által jelenik meg a projektben. A bemutatott művészeti jellegű emlékhelyek, emlékezési rítusok szerteágazóan bizonyítják a fal, vagy éppen hült helyének paradox módon folyamatosan változó karakterét.

III. A fal, mint történeti emlékhely folyamatszerűsége

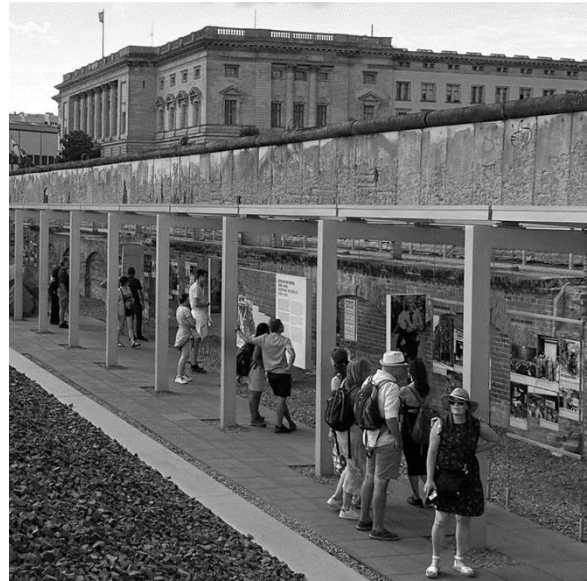
„Az állam és emlékhelyeinek viszonya azonban nem egyoldalú. Egyrészt a hivatalok abban a helyzetben vannak, hogy explicit, nekik tetsző módon alakíthatják az emlékezetet, úgy, hogy az emlék a legjobban szolgálja a nemzeti érdeket. Másrészt, ha egyszer megalkották őket, az emlékhelyek saját életüket élik, gyakran konokan ellenállva az állam eredeti szándékainak. Némelyik esetben az állam ideáljainak képére alkotott emlékhelyek valójában visszafordulnak, és ezeket az ideálokat az emlékhely saját képére formálva sugározzák vissza. Új generációk látogatják az emlékhelyeket új viszonyok között, és új értelemmel ruházzák fel őket. Az eredmény: az emlékhely jelentőségének evolúciója jön létre az új időkben és környezetben, amelyben találja magát.”¹⁶ James E. Young

13. ábra: Megbékélés (kápolnája)

¹⁶ James E. Young: *The Texture of Memory, Holocaust Memorials and Meaning*. 1994

A berlini fal komplexitása a rétegzettségében lakozik, műfaját meghatározni szinte lehetetlen feladat; egyszerre haditechnikai-mérnöki mű, politikai állásfoglalás, művészeti alkotás, közpark, turistalátványosság, szimbólum, német-német határ,¹⁷ de mindennek előtt történeti emlékhely. A kezdődő defenzív magatartás a fallal szemben ma már komoly műemlékvédelmi intézkedésekbe fordult át a városvezetés részéről, emellett az emlékhelyek megóvása mellett az edukációs többlet tartalomra is nagy hangsúlyt fordítanak. Az előbb említett folyamat következménye számos

14. ábra: Turisták a Topographie des Terrors kiállításán

hivatalos emlékhely kialakítása, mint például a Bernauer Strasse vagy a Topographie des Terrors. A tanulmányomban a továbbiakban olyan emlékhelyek kerülnek a középpontba, amelyek esetében sokkal inkább központi szerepet kap az edukáció. A történelmi vonatkozás megértését különböző képi és szöveges tartalmak segítik elő, melyek segítségével a látogató közérthetően ismerkedhet meg a múlt eseményeivel. Az emlékhelyek sokszor, mint fossziliák bukkannak elő a városszövetből, emiatt néha jogosan gondolhatjuk azokat statikusnak, de ez sok esetben a történelmi emlékhelyek sajátossága. A következőkben kísérletet teszek arra, hogy bebizonyítsam, a berlini fal emlékhelyei látszólagos változatlanságuk ellenére nagyon is „mozgásban vannak”, változnak, alakulnak.

A Topographie des Terrors helyszíne nem elsősorban a fal miatt látogatott, 1933-45 között itt működött a Gestapo és az SS főhadiszállása, ahol nem csak emberi sorsokról döntöttek, de házbörtönként politikai foglyokat kínoztak és tartottak fogva. 1945-ben az épületek javarészt megsemmisültek háborús bombatalálatok által, a megmaradt romos terület parlagon állt évtizedekig. Az amerikai és szovjet szektor határa a Prinz-Albrecht-Strassén húzódott, majd ez a határmenti helyzet tovább fokozódott 1961-ben a berlini fal felállításával. 1987-ben több mint 40 évvel a II. világháború után Terror Topográfija néven nyílt a területen egy ideiglenes szabadtéri kiállítás, mely a hely traumatikus múltját szándékozott bemutatni, feldolgozni. A kiállítás nagy sikert aratott, így hamar megfogalmazódott az állandó kiállítás lehetősége a város

¹⁷ Kukorelly Endre: Édes Kelet-Berlin, szívközép. *Magyar Lettre Internationale*, 1996/ 22.

vezetésben. A terület jelentőségét tovább növelte az 1989 után már a történelmi múlt részét képező megőrzött falszakasz: a helyszín nyilvános térként, történelmi emlékhelyként való működése sürgető feladattá tette az állandó kiállításnak teret adó múzeumépület létrehozását. A dokumentációs központ épületének megtervezésére építészeti pályázatot írtak ki, melyen Peter Zumthor tervét választották ki, az építkezés azonban többek között anyagi problémák és az ellentmondásos pályázati kiírás, és más egyéb szempontok miatt meghiúsult. A terület körül elhúzódó vita olyan

15. ábra: Rétegek

hosszadalmasra nyúlt, hogy ez idő alatt a berlini döntéshozók emlékezetpolitikai felfogása is teljes mértékben átalakult. Végezetül egy építészeti semleges épület jött létre, melynek célja bemutatni a kendőzetlen igazságot a náci Németország súlyos tetteiről, a terület tanösvényekkel gazdagított, melyeken további edukációs táblák vezetnek végig az idelátogatót.¹⁸ A helyszín javarészt bazalt kőzúzalékkal burkolt, mely tovább erősíti a terület neutralitását, egyhangúsága mellett „felüldülés” a fal menti szabadtéri kiállításon végig sétálni, mely az egykoron itt álló épület pincéjének archeológiai területén található. Az itt álló falszakasz folyamatszerűsége többértelmű. Egy része a kijelölt útvonalon való bejárás során fogadható be, párhuzamosan az egykori Gestapo-székház romjainak látványával. Másrészt az idelátogatók a fal erózióját is megtapasztalhatják: a fal mellett sétálva számos helyen átláthatunk a túloldalra. A falban tátongó lyukak a „faliharkályok”¹⁹, azaz turisták és ereklyegyűjtők munkái, melyek ’89 után jelentek meg, amikor a berlini fal egy darabjért a világ különféle szegleteiből érkeztek emberek. A fal ma már műemlék, darabjainak eltulajdonítása nem megengedett, a falat és a Topographie területét ma ezért is védik kerítéssel, a fal mentén biztonsági őrök figyelik az idelátogatókat, s akadályozzák meg a tiltott szuvenírek eltulajdonítását.

¹⁸ Wettstein Domonkos: Űr és jelenlét Építészeti kísérletek a berlini Topographie des Terrors területén In: Valóság 55, 2012, 95-102.

¹⁹ Márton 1237. o.

A Checkpoint Charlie a leghíresebb határátkelőhely lett, miután a fal kiépítése után egy évvel a szovjet és amerikai tankok, katonák néztek egymással farkasszemet, mely esemény képei bejárták a sajtót világszerte.²⁰ A terület az 1962-ben Rainer Hildebrandt által megalapított Wall Museum miatt is meghatározó, mely a falat főleg az állampolgárok szökési kísérleteire fókuszálva mutatja be. A múzeumot az évek alatt sokszor vádolták történelemhamisítással, amin nem segít a tény, hogy a kiállítási anyag muzeológus bevonása nélkül készült, ennek ellenére a múzeum évi több mint fél millió látogatóval Berlin egyik legnépszerűbb turistalátványossága.

16. ábra: Checkpoint Charlie kora reggel

Márton László 1998 októberében így írt: „A FAL persze nemcsak emlék, hanem elsősorban mítosz és giccs. Darabkát, egyéb NDK-rekvizítumokkal együtt, szuvenírként lehet vásárolni.”²¹ Az épület alsó szintjén ajándékbolt működik, ahol a múlt nagyüzemi kiárúsítása történik, megvásárolható fal maradványokkal, a határátkelőhelyet ábrázoló hűtőmágnesekekkel, bögrékkel és egyéb a falhoz kapcsolódó szuvenírekkel. A határátkelőhely ikonikus eleme a Friedrichstraße közepén álló őrbódé volt, melyet 1990 júniusában eltávolítottak a „Falnak ’mennie kellett’ (’Die Mauer muß weg’)²² általános közvélekedésének szellemében, azonban a múzeum a látványosság fokozása érdekében visszaépítette a pontos mását. A replika ma rengeteg ember fénykép háttere, turisták tömegei sorakoznak egy képért cserébe az emlékhelynél. Ma a konkrét fal maradványa nem található meg a területen, s az egykori halálsáv zónáját is nehéz felismerni az új beépítések miatt, ennek ellenére a Checkpoint Charlie komplex gócpontja a Berlin történelmét bemutató múzeumoknak, kiállításoknak, magában foglalva a Falmúzeumot, az Assisi Panorama virtuális múzeumot, és a hidegháborút feldolgozó BlackBox kiállítást.

²⁰ Gyürki-Kiss 14. o.

²¹ Márton, 1240. o.

²² Gyürki-Kiss, 23. o.

A helyszín folytonos változása nem csak a replikát és a területet övező emlékezetpolitikai változásokban, de a múzeummal átellenes telken lévő valamikori kiállítás ideiglenességében is megjelenik. 2004-ben 1067 keresztet helyeztek el a telken, a menekülési kísérletek áldozatai emlékére létrehozott köztéri installáció azonban visszaszerezésben részesült. Az alapítványi magánakciót szintén történelemhamisítás vádja érte, a városvezetés ellenakcióként fotó kiállítást bemutató paravánokkal kerítette körbe a helyszínt. Emellett a városvezetés célul tűzte ki egy, a hidegháború történéseit feldolgozó múzeum létrehozását²³, melyet 2023-ban már én is meglátogathattam, s a területen már a keresztnek leghalványabb nyoma sincs. A területen többfajta emlékezet is érvényesül, melyek sokszor egymás mellett léteznek, ám sokszor - hivatalos és spontán emlékezet - egymással versengve alakítják a terület karakterét.

17. ábra: Installáció az áldozatok emlékére

A Bernauer Strasse különleges pozíciója, azaz az amerikai-szovjet szektorhatár utcán belüli nyomvonala, nem ütközött ki a szektorok közti szabad átjárásig, azaz 1961-ig, a fal felállításáig. A határ az utca keleti felén álló épületek homlokzatával egy vonalban húzódott, így eshetett meg az a furcsaság, hogy míg az itt álló épületek a keleti blokkba tartoztak, ablakuk, ajtajuk viszont az NSZK területére nyíltak. Az első évben történt a legtöbb szökési kísérlet, az emberek saját házaik ablakából kiugorva próbáltak nyugatra menekülni, mely próbálkozások sokszor tragikus véget értek. A Bernauer Strasse-n történt szökési kísérletek kiemelkedően magas száma miatt a határsávban álló épületekből az embereket evakuálták, majd később felrobbantották, csakúgy, mint a területen található Megbocsátás Kápolnáját 1985-ben. A határsáv kiépítésének nem csak a templom és a lakóházak estek áldozatul, de a Sophien Parish temető egy része is megsemmisült, így a protestáns közösség vesztesége tovább nőtt.²⁴ 1989. november 10-én éjjel elsők között itt döntötte le a tömeg a fal egy elemét, közel 30 év után átjárást létesítve egyazon utca két oldala között. Történelmileg jelentős helyszín, mely mindennél jobban szenvedte el és

²³ Gyürki-Kiss 16. o.

²⁴ Borzsák Veronika: *Berlin átváltozásai kutatási beszámoló A fal utóélete – A Bernauer Strasse Fal-élmű*, 2011

szemlélteti ma is a város valamikori kettéosztottságát, így tehát adott volt egy emlékhely kialakítása a területen, melyre már 1989-ben megfogalmazódott az igény.

Ma a Bernauer Strassé-n több különböző a hely történelmét feldolgozó épület és emlékmű található. A ma látható emléktáj megtervezése, s annak kiépítése egy hosszadalmas folyamat része volt, melynek első állomása a Kohlhoff & Kohlhoff iroda által tervezett Fal-emlékmű volt.

A tervezett műalkotásban az egykori határrendszer 70 méter hosszan feszül két acél

pengefal közé, a beékelődő területet pontosan olyanak meghagyva, mint amilyen 1989 november 10-ig volt. Az emlékhely különlegessége, hogy a városban egyedül itt érzékelhető a határsáv egykori kiterjedése, annak robusztussága. Az emlékhelyet számos vita övezte, melyek főként a fal-védők és a „faliharkályok” között alakultak ki. Utóbbi csoport többek között kritizálta az emlékhely tárgyilagosságát, hogy az emlékmű területére való betekintés csupán a 2003-ban újjáépült dokumentációs központ kiállítótornyáról (ill. a betonelemek résein át) lehetséges. A dokumentációs központ épületét az 1965-ös megépítéstől 2000-ig a templom nélkül maradt egyházközösség használta, a terület rehabilitálásának kiemelt mozzanata volt a Megbékélés Kápolnájának megépítése, mely újra teret adott a vallásgyakorlásnak.

2006-ban a Berliini Szenátus arról döntött, hogy a Gartenstrasse és a Mauerpark közti területet a fal áldozatairól szóló megemlékezés komplex központjává fejlesztik. Az emlékpark tematizálása négy csoportra oszlik; a fal és a határsáv bemutatására, a város elpusztítására, a fal építésére és a falnál történetek bemutatására.²⁵ Az emlékhely sokrétősége és térbeli kiterjedése miatt a részvétel aligha lehet teljes, azonban éppen e tulajdonsága miatt van lehetőség a felülírt használatra. A nyári tanulmányút során, a helyszínen sétálva sokszor az az érzés fogott el, mintha az emlékezés maga is szigorú koreográfia alapján zajlana le.²⁶ A konkrét építési folyamat mellett, az emlékezés folyamatszerűsége az, ami az egész koncepciót áthatóan

18. ábra: Terra incognita

²⁵ Laura M. F. Bertens: Succeeding by failing: The Bernauer Strasse Wall Memorial as Perpetual Memorial
German Life and Letters Volume 74, 2021/2 161-284

²⁶ Borzsák Veronika, 9. o.

megjelenik. A megépített emlékezés, melyben a látogató, mint régész járja körül a területet, s vesz részt a performatív emlékezésben.

A történeti emlékhelyek folyamatszerűségét alapjaiban határozzák meg az emlékezetpolitikában végbemenő változások. A korai elhatárolódó magatartás, majd ahogy a kollektív és csoportos emlékezés spontán alakulásának dominanciája után a város vezetése felismerte a fal fontosságát, annak jelentőségét a hivatalos emlékezetkultúrában, mind formálták az emlékhelyeket. Ma mindezek mind

meghatározóak a német identitás- és emlékezetpolitikában, a tragikus történelmi múlt feldolgozásának folyamata, a felejtéstől, az elfogadásig az egyéni és kollektív emlékezetben is lejátszódó aktus, mely az emlékhelyek fizikai változásában is megjelenik. A fennmaradt falszakaszok már műemléki védelem alá kerültek, a fal elhordása, annak nyomainak eltüntetése, ma már a múlté. „A falat erőtlenné és sérthetlenné kellett tenni azok számára, akik pszichológiailag még mindig szenvednek jelenléte miatt, másrészt új teret kell teremteni a város kulturális emlékezetében, hogy a Fal tovább élhessen.”²⁷

19. ábra: Hétköznapiak a falnál

²⁷ Laura M. F. Bertens 217. o.

IV. A fal, mint a léptékváltozások folyamatszerűsége

„Amikor leomlott, a fal megszűnt létezni, de egyben tovább is létezett, mint a város kulturális identitásának jelentős része és a városi tájon áthaladó fizikai sebhely”²⁸ Laura M. F. Bertens

20. ábra: Az eltűnő fal nyomában

²⁸ Laura M. F. Bertens 217. o.

A valamikor 155 kilométer hosszú, jelentős urbanisztikai léptékkal bíró fal maradványai ma összesen körülbelül 2 kilométernyi kisebb nagyobb szakaszokban jelennek meg a mai Berlinben.²⁹ A ma fennálló falszakaszok, és a hozzájuk kapcsolódó emlékhelyek léptéke rendkívül sokszínű; pontszerű, foltszerű, vonalszerű, sávyszerű emlékhelyekre bomlik szét a hajdani robosztus falrendszer. A tanulmányút során az egykori nyomvonal mentén sétálva volt, hogy egy-egy falszakasz csak előbukkant a panelházak közül, volt viszont olyan is, amely már messziről látva, hosszan húzódott, szinte végeláthatatlanul a városi tömbök szövevényes rendszerén keresztül. 1989 után jelentős urbanisztikai változások következtek be, a főváros egyesülése, a fal megszűnése és a halálzónába eső területek felszabadulása számos feladatot róttak a várostervezőkre és az építészekre. A fal vonalszerű kiterjedése mellett mélységi karakterrel is bírt, ezért beszélünk nyomvonal helyett inkább a halálsávról. 2023 nyarára szinte észrevehetetlenné vált a falrendszer egykori kiterjedése, a halálsáv kívülálló néző számára ma már rejtett marad az új beépítéseknek köszönhetően. A következőkben a teljesség igénye nélkül igyekszem bemutatni a mai fal léptékének sokféleségét, az azt körülvevő urbanisztikai változások folyamatszerűségét.

21. ábra: Pontszerű emlékhely, Wilhelmstraße

A foltszerű emlékhelyek egy pontban összpontosulnak, azonban ezek a helyszínek városi szövetet befolyásoló léptékkal rendelkeznek. Kiemelkedő példa erre a Checkpoint Charlie környéke, mely terület sűrűsége miatt nevezhető történelmi gócpontnak. A Friedrichstraße és a Zimmerstraße kereszteződésben található Checkpoint Charlie egykori határátkelő replikája, a Wall Museum, az Assisi Panorama és a Blackbox által körülölelt terület az emlékezés komplex színterévé avanszálódott az évek alatt. A terület összetettségét tovább árnyalja a valamikori „senkiföldje” által hagyott városi seb, a helyszínt megközelítve felszakadoznak a városi tömbök, olyan érzést keltve a látogatóban mintha kibomlott volna a szigorúan szerkesztett városi szövet. Avatatlan szem számára talán fel sem tűnik ez a fajta szövetbomlás, aki azonban tisztában van a hely történelmével, vagy észreveszi a lába alatt húzódó fal nyomvonalát

²⁹ Gyürki-Kiss, 5. o.

megjelölő bazaltkockákat, mindenképp érzékeli az egykori dimenziót, ill. a kettészelt város hajdani abszurditását.

A pontszerű emlékhelyek koncentráltan jelennek meg a városban, sokszor csak pár méteres falszakaszokról van szó, többnyire városléptékű kontextus nélkül. Ilyenek például a Leipziger Platzon található falmaradványok, melyek a tér két végén pontszerűen helyezkednek el, értelmezhetőségüket csupán a két sor bazaltkocka segíti, mellyel a fal egykori nyomvonalát jelölték meg, ami már a vonalszerű emlékhelyek csoportjába tartozik.

22. ábra: Vonalszerű emlékhely, két sor bazalt kocka

Megjelölésére már közvetlenül a fal leomlása után megfogalmazódott az igény, a rengeteg beérkezett javaslat közül kettő épült meg. Az egyik Gerwin Zohlen művész nevéhez fűződik, aki egy 7 cm vastag aszfalt burkolatba ágyazott rézcsíkkal tervezte megjelölni a fal egykori helyét.³⁰ Esztétikus megjelenése ellenére a megoldás meglehetősen drága volt, ennek ellensúlyozásaképp a Potsdamer Platz felé haladva a rézcsíkot 2 sor bazalt kockakő váltja fel, melyben időnként megjelenik egy bronz tábla betét 'Berliner Mauer 1961-1989' felirattal.³¹ A rézcsíkból csupán pár száz métert, a két sor bazaltkockából körülbelül 5 kilométernyi szakaszt fektettek le a nyomvonal mentén. A két emlékműben közös a vonalszerű, városi lépték, illetve, hogy mindkét esetben a fal legfontosabb dimenziójától megfosztva, vertikális kiterjedés nélkül készültek el ezek az alkotások. Ezen emlékhelyek legerősebb gesztusa, hogy amiképp az egykori fal, könnyörtelenül szelik át a zöldfelületeket, a járdákat, az utakat, csupán épületekbe ütköznek bele, majd folytatódnak tovább. Ez tulajdonság párhuzamba állítható a berlini fal egykori jellemzőjével, azaz, hogy környezetét felülírva húzódott keresztül a városon, s ha kellett épületeket bontottak le a fal nyomvonalának akadályoztatása miatt.

³⁰ Patrick Major: Behind the Berlin Wall: East Germany and the Frontiers of Power, Oxford University Press 2009

³¹ Gyürki-Kiss 17. o.

A sávszerű emlékhelyek alakjukat tekintve vonalszerűek, azonban számottevő térbeli kiterjedésük indokolja az önálló kategóriába való sorolást, ilyen szituációval találkozhatunk a Bernauer Strasse esetében is. A helyszín jellegzetes eleme a fal emlékmű által okozott preparátum-szituáció, melyben az egykori halálsáv teljes egészében megmaradt, hűen tükrözve a '89 előtti állapotot. A fal itt nem, mint önálló elemként jelenik meg, hanem rendszerként, lehetőséget adva a látogatónak megtapasztalni a halálsáv térbeli kiterjedtségének mértékét, monumentalitását,

23. ábra: Sávszerű emlékhely, Bernauer Strasse falemlékmű

mely német-német határként³² ékelődött be Berlin szívébe. Szintén sávszerű emlékhelynek mondható az East Side Gallery, ami akár - különálló, egyedüli falszakaszként - a vonalszerű emlékhelyek kategóriájába is sorolható, azonban a területen időzve az egykori határsáv is érezhető, a folyóparton végig feszülő hiányként. A helyszínt vizsgálva, talán folyóparti helyzete miatt nem rögtön érezhető a városszöveti seb, ám kis idő elteltével világossá válik a folyó és a fal közti terület valamikori halálsávként való működése. A terület ma nem jól hasznosított, közpark jellege ellenére kevés ember időzött itt, valahányszor kilátogattam, az egykori senkiföldje ma sem tud más lenni, mint egyfajta „terra incognita”.

A fal kapcsán történő léptékváltozások több évtizede tartó folyamat eredményeként alakították ki az emlékhelyek ma látható formáját. Az egykor városi méreteket öltő fal a '89-es általános 'Die Mauer muß weg'-jelmondat³³, azaz a „Falnak mennie kell” -vélekedés hatására, amely alapvetően jellemezte az akkori közvéleményt, alig maradt fenn a városban. A falmaradványok változatos formában maradtak fent; pontszerű, foltszerű, sávszerű, vonalszerű emlékhelyek, mely léptékük a városi szövetet vizsgálva válik értelmezhetővé. Az emlékhelyek környezete közel sem hasonlít már az 1989-es állapotokra, az új beépítések, halálsáv helyén épült új negyedek ma már csak néhol, egyfajta városszöveti hibaként idézik meg az egykori falrendszert. Az idő múlásával ezek a változások elkerülhetetlenek, a határsáv beépülése szükségszerű volt Berlin újraegyesítésével, azonban a történelemre érzékeny szemek még ma

³² Kukorelly 1.o.

³³ Gyürki-Kiss 23. o.

is láthatják, s érezhetik a fal lenyomatait, mely nem csak a konkrét emlékhelyekben, hanem a fizikai és a városszöveti hiányban is megmutatkozhatnak. A tanulmányút előtt nem számítottam arra, hogy berlini fal hiánya, mely főképp városszöveti sebekben mutatkozik meg, tapasztalható közel 35 évvel a „leomlás” után is. A jelenséget tovább árnyalja, hogy Berlint 1237-ben alapították, tehát a város történelmét tekintve elenyésző ideig állt fenn a fal, paradox módon mégis alapjaiban határozza azt meg a mai napig.

24. ábra:Az egykor halálsáv, Leipziger Platz

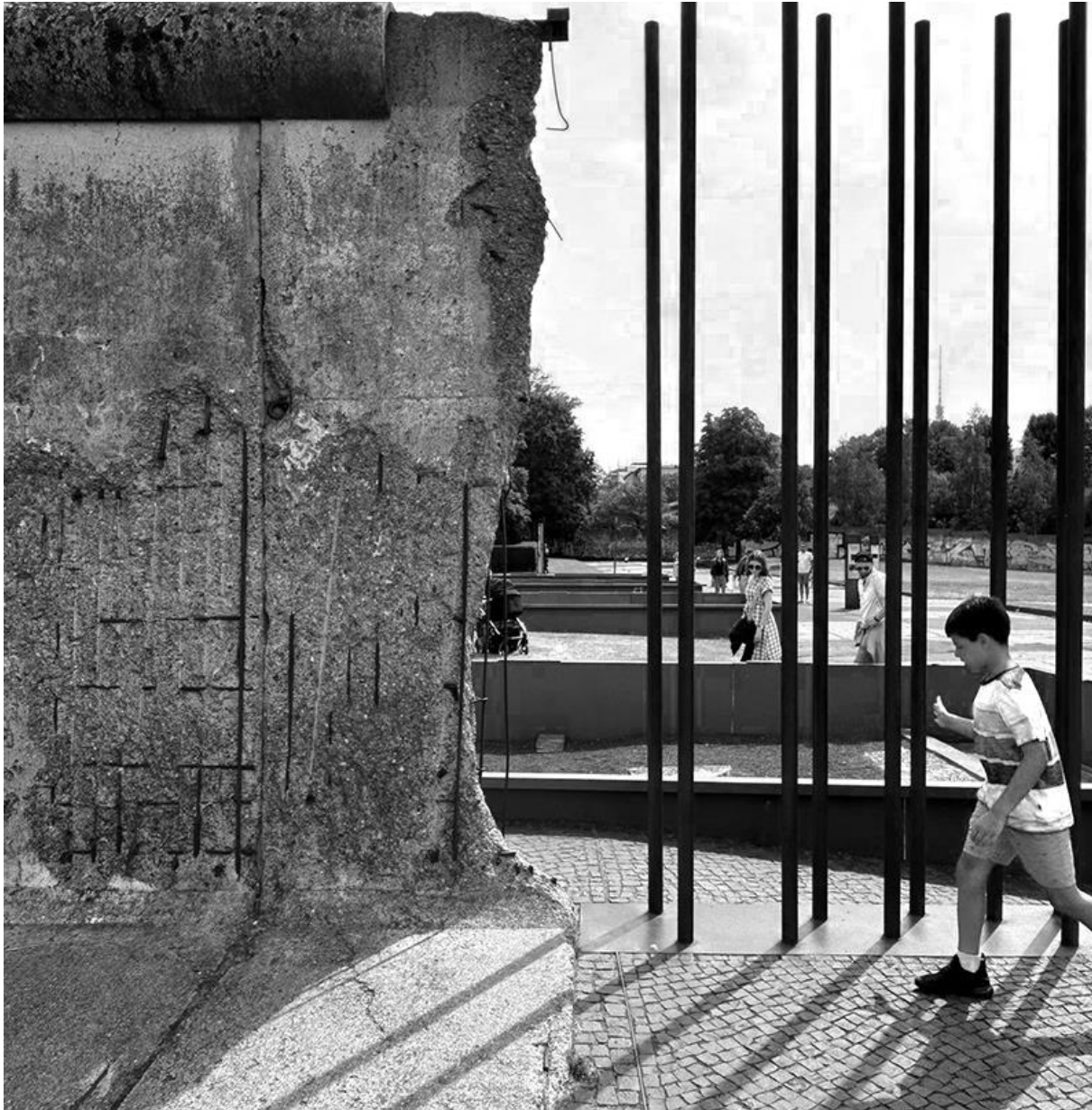
Számomra a hiány fogalma mindennél jobban áthatja mind a fal, mind a város jelenét, mely olykor árnyképítészetként³⁴, negatív térbeli leképezések formájában alakítja ma, a fal mindenkori folyamatszerűségét.

³⁴ Feversham, Polly – Schmidt, Leo: *The Berlin Wall Today*. Berlin, Verlag Bauwesen, 1999

V. A fallal kapcsolatos városi interakciók folyamatszerűsége

„Hogy a FAL megfosztottsága révén is létező entitás volt, hogy most is létező, amikor már nem áll fenn, azt többek között a róla szóló történetek bizonyítják.”³⁵

Márton László: Berlini évszakok – Ősz. A fal

25. ábra: Együttélés

³⁵ Márton 1235. o.

A fal mást jelent a berlinieknek, mást jelent az idelátogató turistáknak, mást jelent ma, és mást jelentett 1961 és 1989 között, mást jelentett azoknak, akik miatta korlátok között éltek, és mást jelent azoknak, akik a német kettéosztottságot csupán a történelemkönyvek lapjairól ismerhetik. Ahogy korábban említettem, a fal története koránt sem fejeződött be. A nyomvonalat követve a legkülönbébb városi és társas interakciókra bukkantam, az emlékhelyek befogadása, azoknak a várossal és az itt élőkkel való együttélése sokszor szélsőséges megnyilvánulásokban öltött formát.

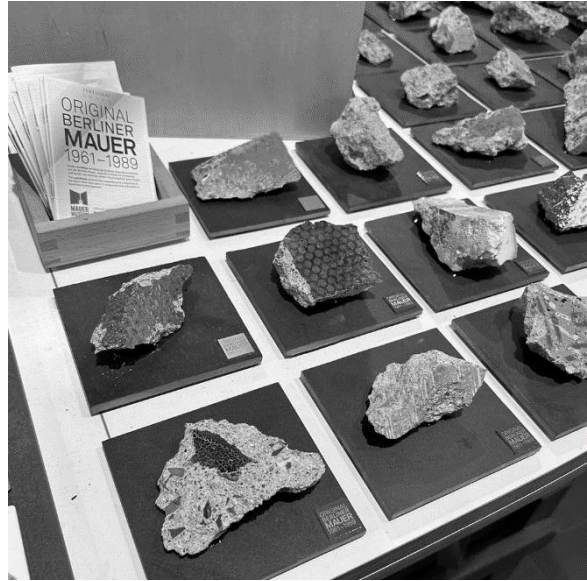

26. ábra: Fotózkodó turisták a fal mentén

Az emlékhelyek meggyalázásától, a semlegességen át a szenzációhajhász turistáig sokféle reakcióval találkoztam az út során. A városhasználat folyamatszerűsége az állandóan változó interakciókból adódik, minden ember másképp áll a falhoz, más a vele való viszonya, s ezek a rétegek, egyéni és kollektív emlékezetnyomok a falra rakódva alakítják annak jelenét. A következőkben szeretném bemutatni a folyamatszerűség városhasználati rétegét, mely a fal legintenzívebb ma is történő jellegzetessége.

A falhoz való viszonyulás meglehetősen különbözhet annak függvényében, hogy valaki turista vagy helyi lakos. Az úton tapasztaltak szerint, a turisták számára a fal szenzációértékkel bír, ugyanolyan látványosság, mint például a Brandenburgi kapu, azonban a helyiek vele együtt élnek a mindennapokban, így részükről a semlegesség a jellemző hozzáállás. A fal megjelölésére szolgáló, 5 kilométer hosszan lefektetett bazaltkockák városi jelenléte szépen kirajzolja e kettősséget. Míg a történelemre fogékony turisták fotózkodnak, a nyomvonalat követve igyekeznek befogadni a múltat, és megörökíteni annak minden mozzanatát, a helyiek csak átlépnek a hétköznapijakká vált útburkolaton, felülemelkedve annak minőség béli differenciáltságán.

A városvezetés is felismerte a falban rejlő turisztikai potenciált, Berlin egyik legvonzóbb turisztikai látványossága lett, melyet 2018-ban több mint 1,1 millió ember látogatott meg a városban eltöltött ideje során.³⁶ Az évek alatt kiépülő falturizmus meglehetősen komplex hálózattá alakult, mely a Checkpoint Charlie ajándékboltjában megvásárolható falszuvenírektől, egészen az interneten foglалható - olykor egyes emlékhelyeket, olykor pedig a teljes nyomvonalra fókuszáló - vezetett sétákig terjed.

27. ábra: Falszuvenírek

A séták mellett, a fal nyomvonalának biciklivel való bejárása is lehetséges, mely megtapasztalási forma egészen korán, a fal leomlása után kezdődött. „A fal megnyitása után néhány évig nagyszerű biciklitúrákat lehetett tenni a halálsávban: le volt betonozva, gépjárművek nem hajtottak rá, és száznyolcvan kilométer hosszan vezetett szebbnél szebb tájakon át.”³⁷ A ma látható túra és kerékpáros útvonal; a Berlin Mauerweg kiépítése 2002-ben kezdődött, az útvonal a valamikori NDK határőrei által használt járórút, mely több mint 150 kilométeren szeli át a legkülönbözőbb német természeti- és városi tájakat. A nyomvonalon információs táblák segítik a tájékozódást, melyek pont olyan magasan helyezkednek el, mint az egykori fal magassága, azaz 3,6 méteren. Az útvonal 14 szakaszból áll, így akár elképzelhető a bizonyos szakaszokra való koncentráció, mindemellett 29 ponton információs táblák találhatóak, melyek a falnál elhunytak életrajzát is bemutatják. A turizmus aspektusából az emlékhelyek változó képet mutatnak, némelyiket világszerte ismerik az ott készült fotók kapcsán, némelyik emlékhely pedig rejtve marad, kiesik a falturizmus térképéről. A városi interakciók, a turizmus folyamatszerűsége megfigyelhető a kezdeti defenzív magatartás átfordulásában, mely ma már a városvezetés által is támogatott teljes mértékben kiépült iparág, a turizmus váltott fel.

³⁶ 2018 saw record number of visitors to Berlin Wall <https://www.thelocal.de/20190108/2018-saw-record-number-of-visitors-to-berlin-wall> (Utolsó elérés: 2023.10.15.)

³⁷ Márton 1237. o.

A tanulmányút során szerzett, egymással ambivalens élmények összegzését spektrum-szerűen szeretném bemutatni. E képzeletbeli skála két végén szélsőségek találhatóak: a rongálás és a „rajongás”, a két merőben különböző viszonyulás között is rengeteg különféle tapasztalás helyezkedik el, melyek a múlttal való együttélés, annak megértésére való szándékot jól reprezentálják. A városhasználat, és az interakciók kontrasztos megismerése nem lehet teljes a negatív aspektusok bemutatása nélkül. Az emlékezetpolitikai dramaturgiában kevésbé résztvevő emlékhelyek, mint például a

28. ábra: Falrongálás

Leipziger Platzon található pontszerű emlékhelyek, vagy a Potsdamer Platzon található falszakaszok gyakrabban esnek szemetelés, rongálás áldozatává. A városban tartott nagyméretű fesztivál során a Leipziger Platz maradványokat sajnos nem, mint emlékhelyet, hanem mint nyilvános illemhelyet kezelték. Mindenfajta emlékhely meggyalázása megbotránkoztató, a berlini fal, mint az egyik legjelentősebb a 20. századot meghatározó történelmi jelenség, aligha lehet ismeretlen bárki számára, így a történés oka rengeteg kérdést vet fel, melyet legfőképp az érdektelenségnek, és a fesztiválon használt lehetséges alkoholfogyasztásnak tudtam be, melyek persze korántsem nyújtanak magyarázatot az illető cselekedetére. Szerencsére ilyesfajta hozzáállással nem találkoztam többet az út során, viszont a falhoz való viszonyulásról alkotott preconcepcióimat az út első napján szinte azonnal aláásta ez az esemény.

A Mauerparkot, és az ott tapasztaltakat a képzeletbeli spektrumon a semlegesség, és a fallal való pozitív együttélés közé helyezném, a fal jelen van, de mégsem uralkodó. A terület kikapcsolódási helye turistáknak és berlinieknek egyaránt, mely számos lehetőséget tartogat a hetente megrendezett bolhapiactól, a gasztronómiai fesztiválokig. A nyári látogatás során a helyszínen rengeteg ember volt, több mint 30 év telt el a fal leomlása óta, és az egykori halásávot, bátran állíthatjuk, hogy visszafoglalta az élet. A parkban a fal ennek ellenére jelen van; konkrét falmaradványok, és a nyomvonalat jelölő 2 sor bazaltkocka emlékezteti az idelátogatókat a terület valamikori tragikus múltjára, de itt korántsem domináns az emlékezetalakítási és a történelmi aspektus.

A Bernauer Strasse emlékpark műemlékvédelmi kategorizálásban nem a hagyományos emlékművek közé sorolandó, sokkal inkább performatív emlékhely, melynek célja, hogy látható és vonzó maradjon a járókelőkkel való interakció, környezetük megzavarása vagy állandóan változó megjelenés révén.³⁸ A szükséges aktív szerepvállalás a befogadó részéről felvetheti a nem tiszteletteljes magatartás problematikáját, mint például a Peter Eisenman által a meggyilkolt európai zsidók emlékére tervezett emlékművénél tapasztalható vidáman szelfiző

29. ábra: Az egykori fal tövében megpihenő osztály

turisták kérdéskörét. Habár a Bernauer Strasse nem tartozik a turisták által legfelkapottabb emlékhelyek közé, így is számos mosolyogva képet készítő, fal előtt sokszor oda nem illően mutatkozó ember fordult meg a parkban. Úgy gondolom amíg a felülírt emlékhely használat kimerül a fényképezgetésben, főleg a Leipziger Platznál történtek fényében, addig megéri a kockázat a performatív, aktív részvételt igénylő emlékhelyek tervezésére. Az interakció megtörténik, beszélnek róla az emberek, és a fal tovább élhet a kulturális emlékezetben, mely ahogy Laura M. F. Bertens is írja „...legjobban folyamatos aktusként, az állandó és kollektív konstrukció performatív folyamatoként értelmezhető.” A parkot rengetegen és sokféleképpen használják: piknikeznek, labdáznak, a falmaradványok árnyékában töltik a szabadidejüket, figyelmüket megosztva történelem és a jelen között.³⁹

Vajon az emlékezés, és az emlékhelyek intézményesítése mennyiben befolyásolja a befogadó viszonyulását a történelemhez és a falhoz? Az emlékhelyek léptéke, azok történeti kontextusba ágyazottsága legalább olyan sokféle, mint a tapasztalt társas és városi interakcióké, ezek a folyamatok pedig állandó kölcsönhatásban egymással alakítják a fal jelenét. A városi interakciók a legkülönbözőbbek lehetnek, azonban csupán létezésükkel bizonyítják a fal ma is élő karakterét, annak elementáris jelentőségét a városban és az itt élők gondolataiban.

³⁸ Laura M. F. Bertens 222. o.

³⁹ Laura M. F. Bertens 223. o.

VI. Összegzés

„A Fal úgy nincs, hogy közben mégiscsak van.”⁴⁰

Kukorelly Endre - Édes Kelet-Berlin, szívközép

30. ábra: Továbbélés

⁴⁰ Kukorelly 1. o.

A fal folyamatszerűsége mindenkori sajátosságának tűnik, mely mind az urbanisztika, városhasználat, mind a fizikai valóság, az emlékezetpolitika vagy éppen a vele kapcsolatos művészeti projektek vonatkozataiban fellelhető. A folyamatszerűség megvizsgált rétegei számomra mindennél mélyrehatóbban bizonyítják a fal folyamatosan változó karakterét, melyek több, egymással párhuzamosan futó, s kölcsönhatásban álló jelenségekként érhetők tetten. A 2023 nyarán tapasztaltak alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a berlini falnak, a történelemkönyvek lapjain dokumentáltak ellenére, közel sem befejezett a története. A folyamatosan változó karakter paradox módon alapvető sajátosság: egyéni és kollektív, spontán és hivatalos emlékezetmintázatokon keresztül tapasztalható meg ma mindez, melyek rátett rétegekként formálják a fal jelenét, folyamatosan változó jelentéstartalom, és viszonyulás formájában.

31. ábra: Felülírt emlékhely használat

A fal megépítésekor, majd leomlásakor főleg urbanisztikai értelemben hozott drámai változást. Az időben és térben folyamatosan változó több generációs falban éppúgy megjelent mindez, mint a leomlás után eltűnő halálsávban, s a falrendszer fallá való egyszerűsödésében. Az urbanisztikai változások inkább elkezdődtek és nem befejeződtek a '89-es leomlással. A rengeteg terület felszabadulásával, a főváros újraegyesítésével számos városépítészeti projekt vette kezdetét, melyek közül több, így a Bernauer Strasse vagy a Topography des Terrors területe, akár több évtizedes lefolyással, sokévig tartó változó Berlint eredményezett. A művészeti projektek folyamatszerűsége már a fal fennállásakor elkezdődött s a mai napig tart, különböző gócpontok köré sűrűsödve, mint például az East Side Gallery, vagy a Mauerpark. Utóbbi már a '89 előtt is aktívan festett falszakaszok közé tartozott. A fallal kapcsolatban annak már születésétől kezdve kontrasztos megítélések és ambivalens értelmezések sora merült fel, ahogy ez az emlékezetpolitikai vonatkozásában is fellelhető.

A fal ledöntése után a leginkább a felejtés határozta meg az emlékezetpolitikát, míg ma már a múltat megérteni akaró, az emlékezés fontosságát szem előtt tartó irányzat felé mozdult el, melyet kiegészítenek a szigorú műemlékvédelemi intézkedések is.

A berlini falat a leomlása után leginkább a változó emlékezetpolitika, és a mindennapos városi és társas interakciók formáltak, s alakítanak ma is. Közel 35 évvel az újraegyesítés után kijelenthető, hogy a fal továbbra is élő és dinamikus változó része a városnak. Ezek a változások, folyamatok több síkon lejátszódva, mélyen beágyazva Berlin városszövetébe, és a berliniek vagy éppen a turisták mentális térképére, egymással kölcsönhatásban alkotják ma a falat.

32. ábra: Egykori nyomvonal

VII. Források

Irodalomjegyzék:

Borzsák Veronika: Berlin átváltozásai kutatási beszámoló A fal utóélete – A Bernauer Strasse Fal-emlékmű, 2011

Feversham, Polly – Schmidt, Leo: *The Berlin Wall Today*. Berlin, Verlag Bauwesen, 1999

Frank Slegers: Balancing the edge of a park between urban vibrancy and commemoration, University of Massachusetts Amherst, 2020

Gyürki-Kiss Pál: A berlini Fal. mint az emlékezet helye. Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Doktori Iskola 2008

James E. Young: *The Texture of Memory, Holocaust Memorials and Meaning*. 1994

Kukorelly Endre: Édes Kelet-Berlin, szívközép. Magyar Lettre Internationale, 1996/ 22.

Laura M. F. Bertens: Succeeding by failing: The Bernauer Strasse Wall Memorial as Performative Memorial German Life and Letters Volume 74, 2021/2 161-284

Márton László: Berliini évszakok. Ősz. A Fal. Jelenkor, 1998 / 12.

Mimi Caroline Thomas: *The Ever-Changing Role of the East Side Gallery - The Relationship Between Memorialization and Urban Redevelopment Between Memorialization*. University of Tennessee, 2018

Patrick Major: *Behind the Berlin Wall - East Germany and the Frontiers of Power*, Oxford University Press 2009

Sonnevend Júlia: *Határok nélkül - A berlini fal ledöntésének története a globális médiában*. Budapest: Corvina Kiadó, 2018

Wettstein Domonkos: Űr és jelenlét Építészeti kísérletek a berlini Topographie des Terrors területén In: Valóság 55, 2012, 95-102.

Internetes portálok:

- <https://about.visitberlin.de/en/press/press-releases/where-wall-used-be> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://dailysoft.com/berlinwall/history/facts.htm> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://paintyourfirstgraffiti.com/en/history-of-the-mauerpark/> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://toposmagazine.com/mauerpark-berlin-gustav-lange/> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.berlin.de/en/attractions-and-sights/3559756-3104052-east-side-gallery.en.html> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.berlin.de/landesdenkmalamt/denkmale/highlight-berliner-mauer/aufbau-und-entwicklung/> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.berlin.de/mauer/en/route/the-wall-inside-the-city/> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.berlin.de/mauer/en/sites/commemorative-sites/berlin-wall-memorial/> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.chronik-der-mauer.de/grenze/174962/berlin-mitte> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.dominicverhulst.com/the-berlin-wall> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?mid=1EYKuibgdj4jAFdMJPUFKCN_Tyu8&hl=en_US&ll=52.53141038498573%2C13.455392489185929&z=12 (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.historytoday.com/miscellanies/afterlife-berlin-wall> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.komoot.com/collection/713/the-berlin-wall-trail-in-3-stages> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.stiftung-berliner-mauer.de/de/notaufnahmelager-marienfelde/besuch/bildung-vermittlung> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.stiftung-berliner-mauer.de/en/east-side-gallery> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.stiftung-berliner-mauer.de/en/parlament-der-baeume/historical-site/ben-wagins-dedication> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.berlin.de/mauer/en/sites/memorials/> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.berlin.de/mauer/en/route/aerial-views/> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.dezeen.com/2014/10/27/berlin-wall-fall-25th-anniversary-lichtgrenze-illuminated-balloons-installation/> Dan Howarth: Berlin celebrates "fall of the wall" anniversary with 8,000 glowing balloons. *Dezeen*, 2014 (Utolsó elérés: 2023.10.01.)
- <https://www.theatlantic.com/photo/2014/11/the-berlin-wall-25-years-after-the-fall/100845/> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.theguardian.com/world/2014/nov/09/berlin-wall-fall-remembered-residents-25-anniversary> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://www.berlin.de/mauer/en/wall-trail/> (Utolsó elérés: 2023.10.23)
- <https://berlinwallmap.info/map/> (Utolsó elérés: 2023.10.23)

Képjegyzék:

1. ábra: Berlin térképe, pirossal a fal egykori nyomvonala / saját illusztráció.....	2
2. ábra: Bejárt emlékhelyek / saját illusztráció.....	3
3. ábra: Nézőpont / saját fotó.....	4
4. ábra: Határ / saját fotó.....	5
5. ábra: Haláláv 1989 előtt https://www.thoughtco.com/the-berlin-wall-28-year-history-1779495 (Utolsó elérés 2023.10.27).....	6
6. ábra: Turisták a Bernauer Strassén / saját fotó.....	7
7. ábra: A műalkotás hétköznapisága / saját fotó.....	8
8. ábra: Tót Endre kívánsága https://artpool.hu/Tot/4.html (Utolsó elérés: 2023.10.27.).....	9
9. ábra: Turisták a Csók című kép előtt / saját fotó.....	10
10. ábra: Folyton változó fal a Mauerparknál https://www.atlanticcouncil.org/commentary/photo-essays/a-walk-through-berlin-thirty-years-after-the-fall/ (Utolsó elérés: 2023.10.27).....	11
11. ábra: A Fák Parlamentje emlékhely https://www.mauerspuren.de/en/12676/parlament-der-baume/ (Utolsó elérés: 2023.10.27).....	11
12. ábra: A Fény Határa installáció https://www.theatlantic.com/photo/2014/11/lichtgrenze-2014-commemorating-the-fall-of-the-berlin-wall/100849/ (Utolsó elérés: 2023.10.27).....	13
13. ábra: Megbékélés (kápólnája) / saját fotó.....	14
14. ábra: Turisták a Topographie des Terrors kiállításán / saját fotó.....	15
15. ábra: Rétegek / saját fotó.....	16
16. ábra: Checkpoint Charlie kora reggel / saját fotó.....	17
17. ábra: Installáció az áldozatok emlékére https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f3/Mauerkreuze_am_Checkpoint_Charlie.jpg (Utolsó elérés: 2023.10.27).....	18
18. ábra: Terra incognita / saját fotó.....	19
19. ábra: Hétköznapiok a falnál / saját fotó.....	20
20. ábra: Az eltűnő fal nyomában / saját fotó.....	21
21. ábra: Ponszerű emlékhely, Wilhelmstraße / saját fotó.....	22
22. ábra: Vonalszerű emlékhely, két sor bazalt kocka / saját fotó.....	23
23. ábra: Sávyszerű emlékhely, Bernauer Strasse falemlékmű / saját fotó.....	24
24. ábra:Az egykor haláláv, Leipziger Platz https://www.berlin.de/mauer/en/route/aerial-views/ (Utolsó elérés: 2023.10.27).....	25
25. ábra: Együttélés / saját fotó.....	26
26. ábra: Fotózkodó turisták a fal mentén / saját fotó.....	27
27. ábra: Falszuvenírek / saját fotó.....	28
28. ábra: Falrongálás / saját fotó.....	29
29. ábra: Az egykori fal tövében megpihenő osztály / saját fotó.....	30
30. ábra: Továbbélés / saját fotó.....	31
31. ábra: Felülírt emlékhely használat / saját fotó.....	32
32. ábra: Egykori nyomvonal / saját fotó.....	33